

ЗАКОН ТА ДОГОВІР У СИСТЕМІ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ

УДК 347.44

Виникнення, зміна і припинення правовідносин – надзвичайно важливий і складний вузол правового регулювання. Забезпечуючи надійне виникнення, зміну і припинення правових відносин, юридичні факти сприяють тим самим стабільному і належному функціонуванню усєї системи правового регулювання [1, с. 165].

Як і будь-які цивільні правовідносини, зобов'язання виникають на основі певних юридичних фактів, які прийнято називати підставами виникнення зобов'язань. Юридичні факти є важливою складовою механізму цивільно-правового регулювання, оскільки саме через них здійснюється переведення загальнообов'язкових правил поведінки з нормативної площини у сферу конкретних суспільних відносин, саме вони «запускають» процес реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, створюючи правовідносини [2, с. 45-47].

У літературі справедливо зазначалось, що норма права створює юридичну можливість виникнення, зміни і припинення цивільно-правових відносин. Вона вказує на ті умови, обставини (факти), за наявності яких створюється рух правових зв'язків. Завдяки юридичним фактам реалізується створена нормою права можливість руху цивільного правовідношення [3, с.27].

Юридичний факт, передбачений гіпотезою норми права, і є тією умовою, за якої норма може бути реалізована. Як правомірно зазначає Ж. Ю. Мірошникова, основне завдання юридичних фактів у механізмі правового регулювання полягає в тому, що вони забезпечують перехід від загальної моделі прав та обов'язків до конкретної [4, с.57].

У науці юридичний факт зазвичай визначають як життєву обставину, з якою законодавство пов'язує виникнення, зміну чи припинення прав і обов'язків учасників правовідносин. В. О. Ко-чергіною обґрунтовується поняття юридичного факту як право-

вого способу перетворення здатності мати право у реальне володіння ним, а здатності мати обов'язок – на реальну необхідність вчинення відповідної дії, що виконує роль правостановлюючої обставини ненормативного характеру у вигляді передумови і підстави правовідношення [5, с. 9].

Підставою зобов'язання серед інших юридичних фактів законодавець визначає і закон, який, однак, не може бути поставлений в один ряд з юридичним правочином чи правопорушенням. Причина в тому, що закон є джерелом та передумовою виникнення зобов'язання, але не підставою. Однак, деякі науковці вважають, що закон або інший нормативно-правовий акт може бути підставою виникнення окремих видів правовідносин [6, с.53-57].

Зрозуміло, що саме поняття «юридичний факт» вказує на те, що ним є не будь-який факт реальної дійсності, а саме той, який знайшов своє закріплення в нормах права, належним чином сформульований та зафіксований у чинному законодавстві і, таким чином, маючи юридичну вагу, виступає підставою виникнення правового зобов'язання. Саме юридичний факт виступає «спусковим важелем» дії норми права. Як справедливо зазначала Р. О. Халфіна, юридичний факт є підставою «прив'язки» загальної, абстрактної норми до конкретного випадку [7, с.134].

Необхідні умови для виникнення, зміни чи припинення зобов'язання можна визначити, виходячи із з'ясування лексичного значення поняття юридичного факту. Складова даного терміну – «юридичний» – сама по собі свідчить про те, що підставами виникнення зобов'язання є не будь-які факти дійсності, а лише ті, які або прямо визначені законодавством, або (оскільки в цивільному праві превалює диспозитивний метод регулювання відносин) які не заборонені законом.

«Факт» означає «дійсну дію чи дійсну, невігадану подію, дійсне явище; те, що сталося, відбулося насправді» [8, с.780]. Чи може факт, який не визначений у законі чи договорі (тобто закріплений в правовій нормі), вважатися підставою виникнення зобов'язання? Очевидно, що ні, оскільки закон, який надає можливість та забезпечує реалізацію цивільних прав та обов'язків, не

спричиняє настання останніх. Як вірно зазначав Є. В. Васьковський, будь-який вчинок може стати юридичним фактом, якщо він стосується сфери права [9, с.331]. Інше питання – чи може сама фіксація можливості виникнення зобов'язання зумовлювати появу, зміну чи припинення правовідносин без реального факту? І знову ж таки заперечимо, оскільки для руху правовідношення необхідне волевиявлення особи. Таким чином, для виникнення зобов'язання необхідна сукупність двох компонентів: фіксація можливості виникнення зобов'язання та волевиявлення особи або подія.

Схематично процес виникнення юридичних наслідків можливе за реалізації таких етапів: 1) закріплення в праві моделі обставини, з настанням якої пов'язуються певні наслідки (надання факту властивості юридичного факту); 2) настання цієї обставини (реалізація гіпотези норми права) 3) реалізація норми права, під дію якої підпадає ця обставина (реалізація диспозиції норми права).

Вагомою роллю наділяє норму права Ю. К. Гревцов, який зазначає, що виходячи з функціонального призначення юридичних фактів та норми права, природнім є те, що основною ланкою регулювання є зазвичай нормативно-правовий акт, саме в ньому зазначаються ті чи інші події, дії в якості юридичних фактів, саме на його підставі виникає правове відношення [10, с.148].

Отже, юридичний факт є зв'язковим елементом між модельним зобов'язанням, визначеним в законі, та фактами реальної дійсності. Законодавче визначення юридичних фактів є надзвичайно важливим, оскільки тільки таким чином можлива реальна реалізація правових приписів у суспільному житті.

Є. Годеме висловлював здивування стосовно твердження інших цивілістів, що закон є джерелом зобов'язання, і зазначав, що в такому випадку, якщо закон визнає зобов'язання дійсним, то всі зобов'язання випливають із закону. Тому він вважає, що закон тільки заставляє визнати обов'язкову силу за діями людини. Дії людини і є істинним джерелом зобов'язання, закон тільки посереднє його джерело. Але він тут же зазначав, що коли гово-

рять про зобов'язання, джерелом яких є закон, мають на увазі ті випадки, коли окрім будь-якої людської дії, закон безпосередньо встановлює зобов'язання, наприклад зобов'язання з опіки, обов'язок сплачувати аліменти [11, с.29]. Однак варто зазначити, що зобов'язання у наведених прикладах виникають все ж на основі певних юридичних фактів – визнання особи недієздатною чи рішення суду про розлучення відповідно. Навіть якщо обов'язок укласти договір виникає із вказівки закону чи адміністративного акту, конкретні цивільні права та обов'язки для особи все ж таки виникають на підставі договору.

Прикрою помилкою законодавця називає О. П. Печений положення ч.3 ст.11 ЦК щодо можливості виникнення цивільних прав та обов'язків безпосередньо з актів цивільного законодавства. Це положення з'явилося в ЦК унаслідок його некритичного запозичення з нормативно-правових актів радянського періоду. Між тим навіть у той час концепція виникнення прав та обов'язків безпосередньо із закону була піддана обґрунтованій критиці. Слід погодитися з науковцем про те, що загальний характер багатьох юридичних фактів, тобто їх властивість бути обов'язковими елементами значної кількості фактичних складів, і породжує ілюзію того, що деякі правовідносини, права та обов'язки впливають безпосередньо із закону. Проте безпосередньо із норми права жодні правові наслідки, в тому числі права та обов'язки, впливати не можуть, тут необхідною є наявність саме юридичного факту [12, с.141-149].

Таким чином, норма права створює юридичну можливість руху та розвитку правовідношення (його виникнення, зміну чи припинення). Видається правильним, що закон варто вважати необхідною умовою (термін «умова» означає правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь) виникнення зобов'язання, а юридичний факт – підставою (термін «підстава» означає те, чим пояснюються, виправдовуються вчинки, поведінка і т. ін. кого-небудь). Умова виступає пасивним елементом та закріплює гіпотетичну, перспективну можливість виникнення конкретних

правовідносин, підстава – є конкретним рушійним механізмом, що призводить до виникнення зобов'язання.

Існують дослідження, в яких нормативне закріплення та юридичний факт вважаються елементами юридичного фактичного складу, зокрема про таке йдеться в теорії пенсійних правовідносин, де об'єктивні факти, волевиявлення особи та компетентного органу – необхідні елементи юридичного фактичного складу [13, с.155].

За тривалістю в часі юридичні факти можуть бути одноактні і тривалі. У зв'язку з цим серед останніх у теорії виділяють *правовий (юридичний) стан*, як самостійний особливий вид юридичного факту, що триває у часі безперервно або періодично виникає і може бути результатом як подій, так і правомірних чи неправомірних дій. У зв'язку з цим Г. Кикоть зазначає, що зв'язок юридичних фактів і правових відносин має ще одну сторону: у механізмі правового регулювання вони можуть «мінятися місцями», тобто правовідносини здатні виступати в ролі юридичних фактів [14, с.31].

Так, факт створення та існування підприємства або іншого суб'єкта господарювання викликає до життя безліч господарських правовідносин [6, с. 53-57]. С. С. Алексєєв за характером дії також розділив юридичні факти на факти обмеженої дії та факти-стани [15]. С. Ф. Кечек'ян вважав, що стан сам по собі не може розглядатися як вид юридичного факту, оскільки юридичним фактом є виникнення чи припинення того чи іншого стану [16, с.23]. Дана думка видається цікавою та наштовхує на наступні роздуми. Стан є похідним від юридичного факту. Юридичний факт уявляється одномоментною дією або принаймні такою, яка триває порівняно з правовідношенням незначний час (наприклад, написання заяви, момент закінчення строку, смерть особи тощо). Стан, зумовлений юридичним фактом, характеризується певною протяжністю у часі та є станом перебування у певному правовідношенні.

Стани не можуть бути виділені в особливу групу юридичних фактів поряд з діями та подіями. Юридичні стани існують нарівні

з юридичним фактами, можуть бути і діями, і подіями, існувати в межах правовідносин і за їх межами.

Закон, як і юридичні стани, слід вважати юридичними умовами, що в сукупності з юридичними фактами призводять до настання певних юридичних наслідків. Як закон, так і юридичний стан створюють лише стан можливості бути суб'єктом правовідношення. Так, в основному закон безпосередньо не зумовлює виникнення зобов'язання, а лише встановлює можливість вступу у такі відносини, наприклад, наділяє особу певної право- та дієздатністю. Аналогічно юридичні стани – громадянство, певний вік, перебування в стані повної цивільної дієздатності, обмеженої цивільної дієздатності або недієздатності, перебування у шлюбі, трудових відносинах, у стані усиновлення чи усиновленості, позбавленості батьківських прав, інвалідності тощо – створюють стан можливості, умову, за якої при настанні відповідного юридичного факту (волевиявлення особи чи події) можливе виникнення певних правовідносин, в тому числі зобов'язальних. Так, укладення договору є юридичним фактом, перебування в договірних зобов'язаннях – юридичним станом. Такий стан може виступати необхідною умовою для виникнення інших зобов'язань, наприклад, у разі відшкодування шкоди внаслідок прострочення виконання договору. У цьому разі перебування в договірних відносинах є юридичним станом, вплив строку та відсутність виконання за договором є юридичними фактами. Інший приклад: у разі укладення договору закон виступає умовою, породжує певний юридичний стан можливості укладення договору (наприклад, умова законності такого договору, дієздатність сторін тощо), договір же виступає юридичним фактом.

Таким чином, закон та інші акти юридичного стану слід вважати юридичними умовами, які в свою чергу можуть бути необхідними для виникнення певних правових наслідків в сукупності із юридичними фактами.

І. С. Канзафарова, описуючи механізм трансформації існуючих суспільних відносин у бажані, зазначає, що інструментом такого перетворення є цивільно-правові норми. Виникає питання,

про які такі бажані правовідносини йде мова? Вочевидь, про бажані законодавцем. Він встановлює «правовідносини-моделі», які є безпосереднім способом впливу на діяльність суб'єктів. Норми цивільного права виступають моделлю поведінки [17, с.306-307].

Окрім того, що норма права закріплює можливість певного факту навколишньої дійсності створювати юридично значимі наслідки, вона ще й здатна визначати елементи цивільно-правового зобов'язання. Норма права може визначати сторони, зміст, форму, санкцію у договорі. Договір, як один із видів юридичних фактів, виступає своєрідною «лінзою», через яку проходять закріплені в законі вказівки законодавця щодо врегулювання тих чи інших відносин, «заломлюються» під тим кутом, який є прийнятним для обох сторін і в кінцевому результаті втілюються у цивільно-правовому зобов'язанні. Охарактеризувати «точки заломлення», точки перетину норми, договору та цивільно-правового зобов'язання можна наступним чином.

Гіпотеза норми, як відомо, визначає адресатів норми та умови, за яких норма підлягає застосуванню, що в свою чергу вказує на можливих сторін договору та його форму. Зобов'язання, в свою чергу, поглинає вказівку на сторони і тим самим формується суб'єкти цивільно-правового зобов'язання. Наприклад, за договором страхування одна сторона (**страховик**) зобов'язується у разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (**страхувальникові**) або іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші умови договору (ст. 979 ЦК України). Форма ж ніяким чином не виражається у зобов'язанні, а виступає лише гарантом відповідності волевиявлення сторін волі та є умовою дійсності договору. Наприклад, за ст. 981 ЦК договір страхування укладається в письмовій формі.

Диспозиція правової норми є елементом юридичної норми, яка містить саме правило поведінки і вказує на те, якою може бути і якою повинна бути ця поведінка, встановлює суб'єктивні права та суб'єктивні обов'язки адресатів. Диспозиція норми визначає

зміст договору, тобто сукупність його умов, якими сторони побажали керуватись надалі, та зміст зобов'язання, тобто сукупність прав та обов'язків сторін. Тут найбільше проявляється диспозитивність поведінки сторін, оскільки зміст договору становлять не лише умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства, проте і умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними.

Санкція правової норми вказує на правові наслідки недотримання встановлених вимог диспозитивності. Санкція норми знаходить своє втілення у пункті договору «відповідальність сторін» та є санкцією у цивільно-правовому зобов'язанні.

Певна річ, виокремлення гіпотези, диспозитивності та санкції дещо умовне, оскільки статті кодексу не містять таких чітко окреслених елементів. Ті ж гіпотеза, диспозитивність чи санкція можуть міститися в кількох статтях, а кожен із елементів проглядається на рівні глави кодексу, а не норми. Схематично, розташування згаданих структурних елементів норми можна зобразити так: якщо укладений договір ____, сторонами якого є ____ та ____, і дотримана необхідна форма (гіпотеза), то виникають наступні права та обов'язки ____ (диспозитивність); у разі порушення зобов'язання настають негативні наслідки у вигляді ____ (санкція).

Отже, норма закону, яка надає можливість волі людини бути реалізованою в даному суспільстві за даних умов, таким чином виконує регулятивну функцію в державі та суспільстві. Воля людини, маючи можливість бути виявленою, виражається в договорі, що є результатом добру певних умов, які встановлюються і/або не забороняються законом. З договору виникає правовідношення. Останнє є важливим елементом механізму реалізації правового регулювання суспільного життя. У ньому загальні, безликі права та обов'язки конкретизуються, перетворюються в реальні права та обов'язки індивідуалізованих осіб. Зобов'язання встановлює персональну міру належної і можливої поведінки.

Закони, підзаконні нормативні акти держави, правові звичаї, прецеденти, інші джерела права встановлюють умови та зміст правовідношення, передують їм, та є необхідною умовою виник-

нення останніх. В. О. Кочергіна наголошує на тому, що юридичні факти слід відрізнити від юридичних умов – обставин, що мають юридичне значення для настання правових наслідків, але пов'язані з ними не прямо, а через проміжні ланки, інших передумов правовідносин які існують лише за наявності всіх необхідних умов (до таких передумов, поряд з юридичним фактом також відносять норми права, правосуб'єктність та інтерес уповноваженого суб'єкта) [5, с.4].

Самостійність договору, як юридичного факту в традиційному розумінні, виступає одним з проявів його регулюючої функції в механізмі цивільно-правового регулювання. Та обставина, що договір встановлює взаємообов'язкові правила поведінки учасників, споріднює її із нормою права. В механізмі цивільно-правового регулювання договір виступає самостійним елементом, який існує між встановлюючою його правовий режим нормою права та правовідношенням.

1. *Исаков В. Б. Проблемы теории юридических фактов: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 / В. Б. Исаков. – Свердловск, 1985. – 220 с.*
2. *Кузнецова Н. С. Вдосконалення механізму правового регулювання цивільних відносин в Україні / Н. С. Кузнецова // Матеріали міжн. наук.-практ. конф. присв. пам'яті В.П.Маслова «Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства» 25 лютого 2011 року. – Х., 2011. – С. 45-47.*
3. *Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. – М., 1958. – 183 с.*
4. *Мирошникова Ж. Ю. Функции юридических фактов по российскому законодательству: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ж. Ю. Мирошникова. – Ростов-на-Дону, 2005. – 212 с.*
5. *Кочергіна В. О. Правовий акт як підстава виникнення цивільних прав та обов'язків: автореф дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. О. Кочергіна. – К., 2012. – 18 с.*
6. *Віхров О. Юридичні факти як підстави виникнення, зміни і припинення господарських правовідносин / О. Віхров // Право України. – 2008. – №7. – С. 53-57.*
7. *Халфина Р. О. Значение и сущность договора в советском социалистическом гражданском праве [Электронный ресурс] / Р. О. Халфина*

- на. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 240 с. – Режим доступу: <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=4361796>
8. *Новий тлумачний словник української мови: у трьох томах. Том 3 / [Укл.: проф. В. В. Яременко та ін.]. – К. : Аконт, 2003. – 862 с.*
 9. *Васьковський Е. В. Учебник гражданского права: [учебник] / Е. В. Васьковський. – М. : Статут, 2003. – 382 с.*
 10. *Гревцов Ю. К правопониманию: правовые отношения в связи с юридическими фактами и нормами права / Ю. Гревцов // Право України. – 2010. – №4. – С. 148-155.*
 11. *Годэмэ Е. Общая теория обязательств // Ученые записки ВШОН. Вып. XIII / Е. Годэмэ. – М. : Юридическое изд-во Минюста СССР, 1948. – 503 с.*
 12. *Печений О. П. Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків: аналіз юридичної конструкції ст. 11 ЦК України [Текст] / О. П. Печений // Вісник Академії правових наук України : Збірник наукових праць. – 2007. – № 1. – С. 141-149.*
 13. *Зайкин А. Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению / А. Д. Зайкин. – М., 1979. – С.155.*
 14. *Кикоть Г. Проблема класифікації юридичних фактів у сучасній теорії права / Г. Кикоть // Право України. – 2003. – № 7. – С. 33-35.*
 15. *Алексеев С. С. Общая теория права. В двух томах. Т. II. / С.С.Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982.— 354 с.*
 16. *Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / [Отв. ред. М. С. Строгович]; Академия наук СССР; Институт права им. А. Я. Вышинского. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 187 с.*
 17. *Канзафарова І. С. Цивільно-правові норми як інструмент трансформації існуючих суспільних відносин у бажані / І. С. Канзафарова // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Випуск 27. – Київ, 2005. – 714 с.*

Васильєва В. В. Закон та договір у системі юридичних фактів

Стаття присвячена з'ясування особливостей таких юридичних фактів як закон та договір. Визначено, що норма закону надає можливість волі людини бути реалізованою та є юридичною умовою, що в сукупності з юридичними фактами призводить до настання певних юридичних наслідків. У механізмі цивільно-правового регулювання договір виступає самостійним елементом, який існує між встановлюючою його правовий режим нормою права та правовідношенням.

Ключові слова: договір, закон, юридичний факт.

Васильєва В. В. Закон и договор в системе юридических фактов

Статья посвящена исследованию особенностей таких юридических фактов как закон и договор. Определено, что норма закона позволяет воплотиться воле человека в юридически значимые действия и является юридическим условием, что в совокупности с юридическими фактами приводит к наступлению определенных юридических последствий. В механизме гражданско-правового регулирования договор выступает самостоятельным элементом, который существует между устанавливающей его правовой режим нормой права и правоотношением, возникающего из него.

Ключевые слова: договор, закон, юридический факт.

Vasilyeva V. V. Law and agreement in the system of legal facts

The article is devoted to the peculiarities of the law and the agreement as the legal facts. It's determined that the law allows a person's will to be turned into legal facts and law is a legal condition which together with the legal facts leads to the occurrence of certain legal consequences. In the civil regulation contract is an independent element that exists between laws and relationships.

Keywords: contract, law, legal fact.

Главач І.І.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «СУБ'ЄКТ» ТА «УЧАСНИК» СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

УДК 347.651.4

За десятиріччя чинності ЦК України спадкове право, як підгалузь цивільного права, увійшло у нове русло свого розвитку, за якого, як вірно відзначає О. П. Печений, постає потреба розробки концептуальних змін до спадкового законодавства, зокрема щодо спадкування окремих об'єктів цивільних прав, формування та уніфікації єдиної, узгодженої практики застосування норм спадкового права [1, с. 230-232]. Абсолютно підтримуючи міркування автора та у їх продовження зазначимо, що розвиток спадкового права пов'язаний також із відпрацьованим понятійним апаратом у доктрині спадкового права та формуванням додаткових критеріїв відмежування тих чи інших категорій спадкового права. Так, доволі часто у цивілістичній літературі можна зустріти як синонімічні такі поняття як «суб'єкт спадкового правовідношення» та «учасник спадкового правовідношення».